

„Nemzet, egyház, művelődés”

Imre Mihály *Az isteni és emberi szó párbeszéde* című tanulmánykötetének olvasata

Egy korszerű magyar irodalomtörténeti szintézis még várat magára. Pedig időszerű volna. A diszciplína ma már megannyi új kutatási eredményt, korszerű szövegkiadást tart számon, amelyekben körvonalazódik az irodalmi kánon árnyalt, elfogultságokat és ideológiai direktívákat mellőző megalkotásának a lehetősége. E művek sorát gyarapítja most Imre Mihály legújabb munkája *Az isteni és emberi szó párbeszéde* címmel a sárospataki Hernád Kiadó „Nemzet, egyház, művelődés” című sorozatának 7. köteteként. Az alcím jelzi: a szerző a reformáció három évszázadának irodalmi történéseit érintő kutatási eredményeiről kívánt számot adni: *Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmáról*. Tegyük hozzá: olyan jelenségeket is bevonva vizsgálódásainak körébe, amelyeket az 1945 utáni évtizedek átpolitizált irodalomszemlélete mellőzött. Ahogyan a kötet záró tanulmányának a végén a felvilágosodás századával kapcsolatosan olvassuk: „A 18. századi irodalomtörténeti kutatás nagyon gyakran »csak« az újító paradigmarendszerek jelentkezésére, kifejlődésére összpontosított, azokat becsülte, méltányolta s borultak homályba, feledésbe, *szorultak ki az irodalmi tudatból* az ekkor zajló paradigmaváltásban az előző szakasz jelenségei.”

A Hernád Kiadó jóvoltából napvilágot látott kötet egyház-, irodalom- és művelődéstörténeti szempontból egyaránt becses, gazdag spektrumú munka. Szerzője a Debreceni Egyetem Régi Magyar Irodalmi Tanszékének a professzora, az európai és a magyar protestáns irodalom fáradhatatlan kutatója tizenhat, páratlan erudícióval megírt, a komparatiztikai szempontokat is következetesen érvényesítő tanulmányban a reformáció jegyében fogant, s a XVI.-tól a XVII. századig ívelő fejlődéstörténet egy-egy fontos fejezetéből meríti témáit. Máris hangsúlyozandó: a dolgozatok a kérdés német nyelvű szakirodalmának is enciklopédikus bőségű információkészletét kínálják. A tanulmányok egy része szakmai konferenciákon elhangzott előadások kibővített változata, más részük folyóiratokban, tanulmánykötetekben napvilágot látott dolgozat. Egybegyűjtve és kötetévé komponálva ezek az írások egy kiterjedt irodalomtörténeti életpálya

LŐKÖS ISTVÁN (1933) irodalomtörténész, szlavista, nyugalmazott egyetemi tanár, Krleža-kutató.

műhelyébe kínálnak betekintést. A kötet tartalmi spektrumát a poétika, retorikatörténet, ikonográfia, kulturális emlékezet, zsoltárfordítások, barokk, kései pietizmus, fiziko-teologizmus kulcsszavakkal írhatjuk le röviden, követve a kötet anyagának tagolását is. A mélypontra levő magyar retorikai műveltség ismeretében külön örömmel nyugtázhatjuk a kötetnyitó tanulmányt (*Cicero és/vagy Krisztus? A reformáció 16. századi retorikáinak egyik dilemmája*), amely a reformáció XVI. századi retorikáinak karakterével, alakulástörténetével és – miként címe is jelzi – a „Cicero és/vagy Krisztus” „dilemmával” való szembesülés, azaz: a reneszánsz felfedezte antik retorika és a krisztusi tanítás viszonyát, annak koronkénti/időnkénti módosulásait/változásait vizsgálja. Vizsgálódásainak kiinduló pontja a már Erasmus felvetette dilemma: milyen mértékben veszélyeztetik a keresztény antropológiai rendszert a reneszánsz megújította művészetelméleti tanok és gyakorlat, s „a kettő között milyen bonyolult korreláció teremtődött meg”. Imre Mihály úgy véli: „az antik művészetelméleti rendszerek által közvetített paganisatiós kockázatok megfékezése [...] a reformáció számára is döntő kérdés volt”, s a szerző e probléma taglalását Melanchthon, Joannes Hepinius, Bartholomaeus Westhemer, Johann Anselm Steiger, Chaspar Goldthurm Arthesinus, David Cytraeus, Johann Sturm, Andreas Hyperius, Amandus Polanus, Abraham Scultetus, Guilielmus Bucanus művei/munkássága áttekintésével és interpretálásával végzi el. Imponáló névsor: a felsorolt szerzők opuszainak már a felsorolása érdekesítő, hiszen lényegében két évszázad retorikai munkáinak elemző szemléjéről van szó. Imre Mihály áttekintése gazdag, mind a reformáció, mind a retorika történetének meghatározó momentumait tárja az olvasó elé. Kronológiai rendet követő metódusával a reformáció szónoklattannal kapcsolatos felfogásának történeti ívét rajzolja fel, amelynek kezdőpontját Melanchthon tézise jelenti: „Egyik kezünkben Homérosz, a másikban Pál apostol, mindkettő forrásunk”, végpontját pedig Bucanus vélekedése, aki – Imre Mihály fogalmazása szerint – azt mondja: „...aki most Isten egyházában szól, az Isten ékesszólásával beszéljen: vagyis azokkal a szavakkal és azzal a beszéddel, amelyek Isten nyelvéhez illenek, és amelyeket a Szentlélek tanít; nem pedig azokkal amelyeket az emberi bölcsesség hirdet (non sermonibus quos docet humana sapientia, sed quos docet Spiritus Sanctus)” (44). Az első idézet 1518-ból való, az utóbbi nézet 1602-ben fogalmazódott meg. A fentebb felsorolt szerzők a protestáns retorikatörténet közbülső fejezeteit írták Melanchthontól Scultetusig, amelyekben jól kirajzolódik az a folyamat, amely az antik/reneszánsz retorikai hagyomány, elmélet és gyakorlat recepcióját, majd később, már a XVII. század elején, tagadását jelentette.

Az alakulástörténetet illusztrálандó Imre Mihály példák sorát idézi. Melanchthon a szent iratok nyelvezetének megismerésénél nélkülözhetetlennek tartja a görög nyelvet, más helyen az ékesszólás fontosságát, s a prófétai könyvek retorikai motiváltságára emlékeztet – felismerve e téren az olasz reneszánsz retorikai fejleményeit-jelentőségét, bár azokat maradéktalanul „el nem fogadhatta”.

Joannes Hepinius 1537-ben a protestáns prédikáció szabályainak *genusairól* értekezve az egyházi szónoklatokban az ókori örökség (Cicero, Quintilianus) követését szorgalmazza, valamint Erasmus és Melanchthon követésének s a Szentírás használatának fontosságát hangsúlyozza, mely utóbbi, a kinyilatkoztatás révén, a Szentlélek alkotása. Ezt a gondolatot fogalmazza meg Bartholomaeus Westhermer is, akinél megjelenik „...az isteni nyelvi képességek alászállásának gondolata, amely alkalmassá teszi az emberi nyelvet a Szentlélek inspirációjának kifejezésére és az értőket annak megértésére” (24).

Nem kevésbé jelentősek Chaspar Goldthurm Athesius gondolatai, aki szerint a Mindenható megadta a Szentírás értelmezésének ajándékát, s azokat az értelmező eszközöket is, amelyek „az isteni dolgok magyarázatára” a legalkalmasabbak: a szabad művészetek közül a *grammatikát*, a *dialektikát* és a *retorikát*. Chytraeus még messzebb megy, ő – Cicerót követve – a retorikát „minden dolgok királynőjeként” aposztrofálja, s a dialektikával együtt olyan isteni ajándéknak tekinti, amelyet Prometheus hozott magával az égből, s ehhez az ékesszóláshoz később olyanok csatlakoztak, mint Cicero, Perides, Demosthenes „és az Isten egyházának [...] tanítói: Pál, Basilius, Luther...”

A strassburgi iskolateremtő Johann Sturm az ideális oratorral szembeni elvárásokat megfogalmazva alighanem a legmesszebbre ment az antik világ kultúrájában gyökerező világi tudományok és művészetek befogadásában. Eszerint az ideális orator egyaránt tájékozott a filozófiában, a dialektikában, a geometriában, a zenében, az irodalomban, ismeri a költőket, értelmezni képes a természet dolgait, hatást gyakorol az emberek erkölcsiségére, szokásaira, viselkedésére. Vagyis: „Johann Sturm – állapítja meg Imre Mihály – olyan egyetemes szisztémát teremtett, amely a tudományok teljes vertikumára kiterjed, a retorikai filozófia magába öleli az ismeret- és lételméletet, emellett teljes rendszerének összefüggésében jelenik meg” (35).

Homiletika és retorika viszonya, pontosabban a homiletika és reformációs retorika szemléleti kapcsolata is tárgya a dolgozatnak – jóllehet a retorikai „intaktságra” is van példa bőven e kérdéskörben. Andreas Hyperius például „olykor meglepő ingerültséggel utasítja el a retorika elemeit”. *De formandis concionibus sacris, seu de interpretatione scripturam populari Libri II* című műve előszavában azt mondja: az isteni szó magyarázatának a Szentíráson kell alapulnia, mivel annak teljes tartalma öt célt valósít meg: *doctrina* (tanítás), *redargutio* (cáfolás), *institutio* (utasítás), *correctio* (kijavítás), *consolatio* (vigasztalás). Ez az öt fő elv magában foglalja az egész üdvösséget. A szónoknak minden istentiszteleti prédikációt erre az öt *genusra* kell visszavezetnie. Nem kétséges: Hyperius a szentbeszédet el kívánja szigetelni a világi (ókori, reneszánsz) retorikai hagyománytól. Imre Mihály ki is emeli: Hyperius „művét szigorúan homiletikának tekinti, amely önmagát szándékosan a retorika ellenében definiálja nyomatékosan” (37).

A protestáns retorikatörténet e folyamata a XVI-XVII. század fordulójára olyképpen módosul, hogy az egyházi retorikával foglalkozó szerzők, a világit és az egyházit megkülönböztetendő, homiletikaként határozzák meg műveiket.

Három szerző műveiben manifesztálódik ez az álláspont: Amandus Polanus, Abraham Scultetus és Guilielmus Bucanus. Polanus 1604-es, *De concionum Sacrarum methodo Institutio, in gratiam tyronum ministerij Ecclesiastici delineata* című munkájában már radikálisan távolodik a retorikai hagyománytól, a heidelbergi iskolát képviselő Abraham Scultetus is a századelőn (1602) szűkíti erőteljesen az antik és a reneszánsz retorikai hagyományokhoz fűződő kapcsolatokat, és Guilielmus Bucanus is hasonlóképp vélekedik, midőn a prédikációban hibáztatja a logika használatát, elutasítja a beszéd szónoki díszítését, sőt vétkesnek tartja „a terjengős amplificatiót”.

Imre Mihály érdekesítő gondolatmenetét ezzel a summázattal zárja: a vizsgált retorikákat értelmezve „...olyan antropológiai és művészetelméleti horizontokat találunk, amelyeknek kettős gravitációját Krisztus és Cicero páros emblematis alakja jelképezi; szoros konstellációjuk a 16. század vége felé határozottan lazulni látszik” (44).

A retorika tárgykörébe tartozó a kötet következő tanulmánya is: *A török-magyar háborúk témája a 16–17. századi nyugat-európai retorikai irodalomban*. A magyar nemzetkép külföldi alakulástörténete szempontjából is különös figyelmet érdemlő írásról van szó, amely nemzeti önismeretünkhöz, önbecsülésünkhöz is fontos hozzájárulás. Magyarország „szónoki tárgyként” valamikor a XV. században jelenik meg a nyugat-európai retorikai kultúrában, a török hódítás, terjeszkedés idején pedig egyre gyakoribb téma lesz az *antiturcica* körébe tartozó művekben. Mind sűrűbben bukkannak fel az ország attribútumaiként ismertté vált olyan toposzok, mint a *Hungaria est propugnaculum Christianitatis* (Magyarország a kereszténység védőbástyája) vagy a *fertilitas Hungariae* (termékeny Hungária). Mindkettő „az ország laudatív jellemzésénél játszik fontos szerepet”. Különösen az előbbi, a védőbástyatoposz lesz alkalmas aktuális politikai vagy hadi események retorikai kifejtésére – prédikáció formájában is. A tematika gyarapodását jelentős mértékben ösztönzi a tömeges magyar peregrináció – lévén, hogy a három legfontosabb protestáns szellemi műhelybe: Wittenbergbe, Sraassburgba és Heidelbergbe „népes magyar peregrináció áramlott”. A törökveszély (*Türkengefahr*) retorikai tárgyként való legitimálása Melanchthon érdeme – emlékeztet Imre Mihály –, amelyet retorikai iskolák vittek tovább, szónoki feladatként jelölve ki a török elleni küzdelmek támogatását, amely „Istennek tetsző háború”. A német szerzők retorikai opuszai között a XVI. század közepétől mind gyakoribbak a török veszedelemről szóló művek. Joachim Camerarius 1564-ben Lipszében közzétett *Elementa Rethoricae* című művében a török kérdés a mohácsi csata részletes bemutatása révén jelenik meg. Matthias Dresser Mágocsy Gáspárnak ajánlott munkája, az *Isagoges Historiae Millenarius Quintus* a magyarságot a kereszténység védőbástyájaként aposztrofálja, egy másik, a lipcsei akadémián elmondott oratójában viszont már a kudarcok aspektusából közelít a török-magyar konfliktus témájához: a magyarok török elleni kudarcainak egyik fő oka a bűnösség, amitől nem tudnak megszabadulni. Zsigmond Nikápolynál, Ulászló Várnánál, II. Lajos Mohácsnál, Kerecsényi László Gyulánál egyaránt emiatt vesztett csatát.

A XVI. század végén kimagasló képességű, elméletileg tájékozott, politikai affinitással is rendelkező fiatalok érkeznek Magyarországról Strassburgba, ahol Melchior Junius lép az elhunyt Johann Sturm helyére. Az ő tanítványai lettek az újonnan érkezett magyar fiatalok: Balassa Zsigmond (Bálint unokaöccse), Eperjesi János és Ungnád András. Melchior Junius 1594-ben közreadott munkájában a háborúra biztatásban jelöli meg a rétor feladatát. Természetesen a török elleni harcokról van szó, amelyek „legfontosabb elveit” ötvennyolc pontban foglalja össze. Vélelme szerint ebben a küzdelemben a magyarok járnak az élen, akik „már-már valóság fölötti szinten” küzdenek, dicsőségük híre feljut a mennybe is (in coelum evehere facinora praeclara). Kiemelten szól az 1552-ben Eger ostrománál harcoló magyar nőkről, akiknek hősiessége a mitológiai amazonokéval vetekszik, s példájuk a férfiak számára is lelkesítő. Am „amíg a legneme-sebb *virtus* erkölcsi eszménye fűti a hős magyarokat, addig a renyhe és bűnös tétlenség, áldozatvállalásra képtelen önző *otiuma* tartja béklyózva a birodalmi főrendeket és fejedelmeket” (54–55). E tárgyban megszólaló rétorok legfőbb komparációs eszköze a *virtus-otium* ellentétpár lehet, amit a Junius-tanítványok meg is fogadtak. Ungnád András, Balassa Zsigmond s az eperjesi nemes ifjú, Joannes Melcerus kiváló oratiókban szólnak Magyarországnak, a magyarság török elleni hősies küzdelméről, amelyekben, másokkal egyetemben, kiemelt helyet kap a *propugnaculum Christianitatis* és a *fertilitas Hungariae* toposz olyannyira, hogy pl. Ungnád András *Oratio de novo anno* című szónoklata „az »opera anti-turcica« retorikai eszközeinek [...] mintaszerű tárházaként” is aposztrofálható. Balassa Zsigmond – aki három szónoklatával is szerepel a Junius-iskola növendékeinek teret biztosító, 1599-ben megjelent oratio gyűjteményben – a magyar vitézek hősi helyállását bemutatva nagybátyja, Bálint költői szemléletével rokon módon, „külsőségeiben, szcenikájában, de erkölcsi értékrendjében is” paralel módon jár el, amikor megidézi a vitézek fegyverzetét, ruházatát, majd a csatajeleneteket s a „vitézül holt testeknek” kijáró végső tiszteletadást.

A harmadik Junius-tanítvány, akiről Imre Mihály dolgozatában olvasunk, Joannes Melcerus. *Oratio de Anno novo, et victoris a Turca reportatis* című szónoklata szintén egy strassburgi mintaoratiókat tartalmazó kötetben reprezentálja a magyar peregrinusok rétori teljesítményét. Oratióját a békét garantáló város (Strassburg) laudációjával exponálja, amelynek akadémiaja minden jónak forrása (*bonum omnium fontes*), otthona a becsületnek és erénynek (*honestatis et virtutum domicilia*). Léván Strassburg a diákság közös hazája, a tanuló közösségnek át kell éreznie, mit jelenthet a török fenyegetettség, amellyel a sors a magyarokat sújtotta. „Vajon Magyarországnak, ó, Magyarországnak, az én édes hazámnak, ettől a legrettentőbb ellenségtől vajon milyen és mekkora szenvedések jutottak?” – teszi fel a kérdést, majd válaszként terjedelmes narrációban mutatja be a török–magyar küzdelmeket, a török győzelmek után a magyar sikereket: Hunyadi János nándorfehérvári, Mátyás sabáci, Báthory Zsigmond esztergomi diadalát, mondván: „Nagy, nagy dolgok ezek, Hallgatóim, különös dolgok, ritka dolgok: és Isten csodálatos jóságát és kegyelmét kell bennük minden hálás és jámbor léleknek felismerni, fennszóval hirdetni, írásban ünnepelni” (58).

Nyomatásban ugyan nem jelent meg, de strassburgi tanulmányai okán Imre Mihály joggal iktatja be szemléjébe Baranyai Decsi János *Oratio de bello adversus Turcam fortiter et constanter persequendo* című, Istvánffy Miklós kéziratos gyűjteményében fennmaradt szónoklatát. Megtudjuk: a színvonalas, a nyugat-európai rétoriskolák alapos ismeretét mutató textus „egyik forrása Busbequius *Exclamatio*ja, amelynek több vonása visszatér Zrínyi *Afiumában* is”. Miként kortársai, Baranyai Decsi is átveszi az antiturcica legismertebb toposzait (*propugnaculum Christianitatis, Ungaria mater afflictata*), a történelmi narráció exemplumait – felidézve a török–magyar háborúk hőseit (Hunyadi János, Mátyás), s nem marad adós a török barbár pusztításainak leírásával sem. Imre Mihály a terjedelmes oratiót „a XVI. századi nyugat-európai műfaji hagyományok összegezésének” tekinti, amely „már a tizenöt éves háború új tapasztalataira is figyelemmel volt: ezért értékeli különösen sokra a *militaris disciplinát*, vagyis a *hadtudományt*” (60).

A magyar rétorok munkái mellett Imre Mihály vizsgálódásait a nyugat-európai, de bőséges magyar vonatkozásokat tartalmazó szónoki alkotásokra is kiterjeszti. Egy Tübingenben, 1613-ban megjelent gyűjteményből idézi Henricus Albertus *Pro Hungaria* és Ernestus Schafelizki *Contra Hungariam* című oratióit. Az előbbi a magyar katonai és szellemi erényekről értekezik; a legfőbb erényt a virtusban, vagyis a „fegyverfogó bátorságban”, az erkölcsit a helyállásban és az önfeláldozásban jelölve meg, mert ezek által lesz az ország a kereszténység védőpajzsa. A katonai erények felsorolása mellett magyar történelmi narratívát is felvázol. Beszédének sajátja a törökellenes harcok magyar hőseinek antikizálása: Zápolya Imre Ulyssesként, Zápolya István Agamemnonként, Kinizsi Pál Ajaxként, Szilágyi Mihály Nestorként, Magyar Balázs Herculesként, Mátyás király Akhilleuszként aposztrofáltatik. Magyarország szellemi reprezentánsaiként Dudith Andrást és Zsámboky Jánost méltatja. Nála is kiemelt helyet kap a történelmi narratívában Eger 1552-es ostroma.

Nem kevésbé érdekes a kötet tanulmányainak első ciklusát lezáró, *A Balassikánon első változata – Az 1595-ös bártfai antológia* című dolgozat. A latin nyelvű költeményeket tartalmazó bártfai kötet (*Epitaphia generosum et magnificorum dominorum Valentini et Francisci Balassa...*) nem ismeretlen a Balassi-filológiában, ám máig sem foglalkozott vele behatóbban a korszakkutatás, jelentősége sem kapott kellő hangsúlyt. Pedig önmagában is számottevő kiadványról van szó, a magyarországi neolatin irodalom egy érdekes fejezete. Harminchat költeményt tartalmaz, amelyek a Balassi-fivérek: Ferenc és Bálint hősies helyállásának, halálának állítanak emléket. A kötet egyik szerzője s vélhetően szerkesztője, talán létrejöttének ösztönzője is Darholcz Kristóf volt. A versszerzők között „Pallas magyar ivadékaihoz” tartozó, ismert és művelt humanista költőket találunk, de szerényebb képességűeket is (Bocantius János, Tolnai Balog János, Mudrony András, Petri Mihály, Mokosi Lénárt stb.) – jobbára a hungarus tudatú felvidéki szászok, birodalmi német eredetű személyek, de van köztük arisztokrata is. Imre Mihály hangsúlyozza: ezek az alkotók „szoros – már-már az intézményi szervezettség határát súroló – kapcsolatot tartottak egymással”. További fontos megállapítása,

hogy e szerzők lényegében „a Balassi-hagyomány első irodalmi megfogalmazásának szerepét vállalták magukra”, s az általuk közreadott kötetnek meghatározó szerepe volt Rimay János 1596-os *Epicédium*ának megalkotásában is.

A dolgozat szerzője tüzetesen méltatja az antológia *Praefatió*ját, amelynek forrása az antikvitás hagyománya és a „keresztény mártír attribúció”, ami valójában az egész kötet alapkonceptióját is alkotja.

A versekben a két Balassi-fivér az ókori hősökre emlékeztető héroszokként jelennek meg, az evilági életet ragyogó hírnévvel hagyják el, mártíriumuk által a magyarság is megszabadul bűneitől. Az egyes versek méltatását Tolnai Balog János Darholcz Kristófhhoz intézett verses ajánlásának bemutatásával indítja a tanulmány szerzője, majd két terjedelmes elégiáját és öt epigrammáját elemzi. Az allegorikus heroida szabályai szerint felépített első elégiában Hungaria, az allegorikus anya szólítja gyermekét, aki kiterítve, roncsolt testtel fekszik előtte, s akit majd felravataloznak. A vers végén megjelennek Ferenc egykori hőstetteinek színterei: Győr, Komárom, Eger. A második, kilencvennégy sorból álló elégiában a két fivér „nemzetségének emlékezetes ivadéka”, „hazájuk védelmezője”, „a hadi mesterség” és „művészet ékességeként” jelenik meg. A vers, a műfajhoz illően, bővelkedik antik allúziókban, s alkotója érzékelhetően kellő affinitással, „markánsan működteti a retorikai szempontokat is”.

A további analízist olvasva megtudjuk: Tolnai Balog első három epigrammája Ferencnek, a negyedik Bálintnak állít emléket. Ez utóbbi – véli Imre Mihály – a kötet Bálintra vonatkozó versei között a legerőteljesebben méltányolja költői értékeit és érdemeit. Jelentőségét fokozza, hogy szövegét Rimay lefordította magyarrá, s *Epicédiuma* élen közzé is tette.

Bálint erényeit, hősiességét, halálát, hazaszeretetét méltatja verseiben Mudronius András és Leonhardus Mokoschinus (Mokosi Lénárt) is, az utóbbi hitvalló keresztyénységét kiemelve, s jelezve: a katona szülőhazájáért kívánt meghalni (*Pro patrio voluit miles obire solo*).

Martinus Mokoschinus Balassi Ferencet elsirató versét bemutatva – aki a „virtus és a pietas hőse volt” – Imre Mihály arra hívja fel a figyelmet, hogy a vers reformációs fogalomkészlete és érvrendszere „wittenbergi melanchthoni-lutheri látásmódra emlékeztet, s a versszerző imádkozó közösség tagjaként szólal meg, akinek meghatározója a közösséget – a nemzetet – nyomasztó bűntudat, a bűnhődés gyötrelmének átélése, elfogadása, a bűnbánat és az isteni bűnbocsánat elnyerésének reménye”.

A bártfai kötet karakterének további leírása, az egyes költemények méltatása mellett a szerzők felekezeti hovatartozására is történik utalás: az evangélikusok és reformátusok mellett ott vannak a katolikusok is, ami „a felvidéki kései humanizmus interkonfesszionalizmusának jele”, a jezsuita szerzők megjelenése pedig akár „a konvertita Balassi Bálint szellemi örökségével” kapcsolatos „jogosultságuk” demonstrálásaként is felfogható.

A tanulmánykötet *Ikonográfia és kulturális emlékezet* című fejezete három írást magában foglaló egység, amelynek legjelentősebb dolgozata Melanchthon és

a magyarság viszonyát taglalja – nem kevés novumot kínálva a magyar protestáns történelmi identitás alakulástörténete iránt érdeklődő olvasónak. A hét fejezetre tagolódnak munka teljes címe: *Melanchthon paeonjai és magyarjai – adalékok a magyar protestantizmus történelmi identitásának alakulásához*. A címbeli paeonokra történő „őstörténeti” alludálás a magyar protestantizmus identitásának „tartóoszlopai” ellenében (hun-szkitiai származástudat, a humanista historiográfia teremtette Hunyadi János- és Mátyás-kultusz, a zsidó–magyar sorspárhuzam) „a mitológiai fikció világába” tartozó eredettudat teóriájára utal, amely egy Melanchthonnak és Sebastian Mattheusnak tulajdonítható, wittenbergben elhangzott deklamációban fogalmazódott meg. Az *Oratio de rege Pannoniae Matthia* gondolatmenetében gyakoriak a humanista-reneszánsz történetiszemlélet elemei, s „az egész íráson végigvonul a történetírásnak mint kognitív-interpretatív eszköz jelentőségének a hangsúlyozása”. Az oratio Mátyás-deklamációként is aposztrofálható, ui. ünnepi alkalomra: Mátyás-napra készült. Egyéb aktualitása is volt, a szerzőnek-előadónak lehetőséget kínált Pannonia szenvedésének, török általi pusztításának bemutatására, ezáltal együttérzést, rokonszenvet ébresztve a hallgatóságban. A korabeli eseményekre történő alludálás után a Kárpát-medence benépesítésének témáját állítja az oratio középpontjába a szerző. A térségben több nép is megtelepedett a múltban, ám a medence lakosságának törzsét a „paeonok” alkották, akikkel később a Kaukázus valamely vidékéről érkezett magyarság aztán keveredett. A kitűnő adottságokkal, morállal rendelkező paeonok erényei Mátyás királyban élnek tovább, aki felmenőivel, elsősorban Hunyadi Jánossal együtt múlhatatlan érdemeket szerzett a török elleni harcokban. S ezzel a Melanchthon–Mattheus-mű be is illeszkedik az *antiturcica* irodalom melanchthoni kontextusába, amit a közismert törökellenes toposzok jelentése is megerősít (*propugnaculum Christianitatis, fertilitas Hungariae*). Imre Mihály gondos filológiai elemzéssel tárja fel a declamatio tartalmi és formai genesisét, amelynek létrejöttében számolni lehet – előzményként – Paulus Rubigallus *Querela Pannoniae ad Germaniam* című verses művével, az 1541-ben a regensburgi birodalmi gyűlésen részt vevő Frangepán Ferenc buzdító, a török elleni európai összefogás szükségességéről szóló beszédével vagy éppen Horváth Marko szigetvári kapitány 1556-os sikeres várvédelméről szóló jelentésével, de – elvileg – Thuróczy János krónikájával is, amelynek egyik augsburgi kiadásában Mátyás „második Attilaként” említetik.

A filológiai okfejtés legérdekesebb passzusait a Melanchthon-levelezés elemzésének szenteli Imre Mihály, amelynek egyébként is bőséges magyar vonatkozásai 1541 után (Buda elfoglalása) különösképpen gyarapodtak. Feltűnően gazdag a Hunyadi-kultusz történelmi utalásrendszere, amelynek az „szkatologikus szemlélet” éppúgy jellemzője, mint a „szinkretizmus látásmódja” és természetesen a rendkívül széles körű ismeretanyag. Az pedig csak természetes, hogy a *Türkengefahr* mindvégig vezérmotívumként van jelen mind a levelezésben, mind más Melanchthon-művekben is. Ezek felsorolásától itt eltekintünk, csupán annyit említünk meg, hogy Imre Mihály szerint harmincöt levélben

jelennek meg magyar vonatkozások, s címzettjeik között találjuk János Albert meklenburgi fejedelmet, Georgius Fabriciust, a meissenai iskola rektorát, Matthaeus Collinus prágai professzort, Justus Jonast s természetesen Luther Márton is. Tartalmi jellemzésük gyanánt a Paulus Eberus kalendáriumában közölt Melanchthon-írásoknak magyar adataira utalunk: Hunyadi János, Mátyás király, Dobó István és az 1552-es egri ostrom, Szigetvár sikeres védelme, amelyről maga a várkapitány, Horváth Marko számolt be.

Tanulmánya végén Imre Mihály felteszi a kérdést: hogyan fogadták a magyar kortársak a „paeon ősokról” s a „mitologizált magyar előidőkről” szóló melanchthoni feltevést, teóriát? Elfogadásának ára ui. a hun-székítiai őstörténet hagyományának elvetése/mellőzése volt, továbbá az, hogy „egyáltalán nem kiemelt szereplői az eszkatologikus világeseményeknek, nem lépnek Isten kiválasztott népének helyébe”. Úgy tűnik: „a paeon előidő” valamennyi meghatározó (kulturális, konfesszionális, morális, katonai) sajátossága zavartalanul illeszthető volt az akkori közelmúlt és a jelen magyar eseményeihez. A magyar reformáció saját kulturális emlékezetének formálásában és értelmezésében – egyebek mellett – döntő szerepet játszott „a wittenbergi történetteológiai konstrukció”. A recepciónak konkrét példája Bonfini műve Mátyásra vonatkozó részének 1565-ös, Heltai Gáspár által gondozott kolozsvári kiadása, pontosabban a protestáns történet szemlélet Szikszai Fabricius Balázs által kifejtett elméleti megfogalmazása, amelyhez tizenhat diákjának verseit is csatolta. E versekben jelentős szerep jut a paeon származástudatnak, amely „kisugárzik Mátyás királyra is”, s amelyben Paeonia Magyarországgént jelenik meg, lakói erőnyeinek legjobb képviselője Mátyás király. Ez a szemlélet a két kor közötti folyamatosság hangsúlyozása kívánt lenni. Imre Mihály mindezek után okkal summázza kutatási eredményeit e szavakkal: „...a magyar protestantizmus nagyon összetett kulturális emlékezet összefüggésrendszerében törekedett történelmi identitásának megalkotására, ebben a folyamatban Melanchthon sokoldalú, meghatározó szerepet játszott...”

A magyar reformáció wittenbergi kötődéseinek eddig rajzolt képéhez újabb ecsetvonás egy több szempontból is talányos fametszet elemzése, amelynek témája az *Arbor Haereseon – Az eretnekek fája*. A metszet eddig ismert változata a címben említett *Speculum* című Szegedi Kis István-mű Hódmezővásárhelyen, a Bethlen Gábor Református Gimnázium Könyvtárában őrzött példányában található. A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában őrzött példányban egy papírcsík sejteti: az egykor benne található metszetet kivágták. (A szerző Wolfenbüttel, Marburg, Heidelberg könyvtáraiban sem talált olyan példányt, amely a metszetet tartalmazná.) A raritásnak számító metszet vizsgálatát-elemzését tehát már ez a tény is indokolta. A *Speculum* tárgyához szorosan illeszkedő ikonográfiai jelenségről van szó, amelynek alkotója érzékelhetően alapos ismerője volt a műnek, így annak vizsgálata önmagában is hálás filológiai feladat. Az elemzés további indoka a *Speculum* kapcsolata a német-svájci reformációval s persze a mű és a metszet azonos témája: a „megkettőzött Anti-

krisztus”. Köztudomású: ez a képzet már Luther műveiben megjelenik egy-egy 1524-ben és 1532-ben közreadott művében, majd később prédikációiban is arról értekezik, hogy „az Antikrisztus megtestesülése [...] a pápa és a török...”, vagyis „a pápa az Antikrisztus lelke, a török a teste”. Imre Mihály a „megkettőzött Antikrisztus” további, a német reformáció szerzőinél megjelenő változatokat is bemutatja Melanchthontól Justus Jonason, Dietrich Veiten, a svájci Johann Oecolampadiuson át Wolfgangus Musculusig. Rámutat: a wittenbergieket 1541, vagyis Buda elfoglalása után fokozottan foglalkoztatta az antikrisztológia. A *Speculum* tartalmát ismertetve Imre Mihály – az egyházkormányzás, az isztentisztelet, az egyházi élet torzulásait bíráló passzusok mellett – hangsúlyosan szól a mű *De initiis et progressu imperii Pontificii* című fejezetéről, amelyben Szegedi Kis „az Antikrisztus kialakulásának, változásának történelmi folyamatát vizsgálja” – ugyanazon időpontra helyezve a pápaság és a mohamedanizmus születését. Ezzel voltaképpen magyarázatát is adja a szóban forgó metszet funkciójának, amelynek részletes leírásával sem marad adós. Az *eretnekek fáját* ábrázoló, három szintre tagolódó grafika alsó szintjén két fűcsomó között fekszik az ördög, testéből hatalmas fa nőtt ki, gyökerei a fejébe, mellébe, combjába kapaszkodnak, a legvastagabb gyökér a melléből sarjadt. A fa törzsén körök láthatók, bennük a legfontosabb eretnekek nevei sorakoznak. Legfelül, a fa két legvastagabb ágán levő keretben bal oldalon a római pápa látható ezzel a felirattal: *Papismus in Occidente et Septentrione*, a jobb oldalon egy turbános fő, alatta is felirat: *Mahumetismus in Oriente et Meridie*. Az ó-, a középkor és a reneszánsz idején az emblematikában közismerten gyakori a fa (az Éden Fája, Krisztus keresztfája stb.). Gondos és aprólékos elemzéssel Imre Mihály meggyőzően állítja: „Szegedi Kis megfogalmazása, a pápa nyomatékosabb bírálata nagyon hasonlít a metszet szemléletéhez” (191). A kettő együtt a magyar reformáció számos műfajával rokon, Méliusz Juhász Péternél, Bornemisza Péternél, Batizi Andrásnál, Dézsi Andrásnál, a bártfai Stöckel Lénárdnál egyaránt jelen van a kettős Antikrisztus-tan, Szegedi Kis *Speculuma* pedig „szoros genetikai kapcsolatban áll a wittenbergi reformációtörténet filozófiai elveivel...” Az Antikrisztus nála a pápa és a török császár (avagy a török) tehát megkettőzve jelenik meg.

A marburgi magyar peregrinációt érintő dolgozat (*A marburgi magyar peregrináció és a Verbesserungswerk kapcsolata*) voltaképpen a kötet harmadik: *Szenci Molnár Albert nyomában* című fejezetét vezeti be – lévén tárgya a reformátor marburgi tartózkodása, illetve az ottani magyar peregrinusok beilleszkedése, stúdiumai. Marburg a XVII. század első évtizedeiben, mint az első protestáns alapítású német egyetem otthona, kezdetben alig jegyez magyar peregrinusokat, 1607-ig mindössze hat főt tart nyilván a *Catalogus Studiosorum Scholae Marpurgiensis*, később aztán, 1627-ig mintegy 45-46 főt tesz ki a magyar beiratkozottak száma. A marburgi egyetem 1605-1625 között a német kálvinizmus előretörésének fontos műhelye, s a Nassau-Dillenburg, Beuthen-Karolath, Brandenburg, Bremen térségére kiterjedő ún. *zweite Refomation* (más elnevezéssel *Verbesserungswerk* vagy *Verbesserungspunkten*), azaz „második reformáció” szel-

lemi központjaként tartják számon. A lutheri és a kálvini tanok képviselői között zajló polémia lezárulta – Móric tartománygróf intézkedései nyomán – a kálvinizmus hegemoniájának megszilárdulását jelentette a fejedelemségben. Az ideérkező magyar peregrinusok – tudjuk meg a dolgozatból – tartózkodnak a lutheránus-kálvinista vitáktól és konfliktusoktól, s jellemzően nem elsősorban teológiából, hanem főleg bölcsletről disputálnak. Az 1608–1620 közötti években 39 magyar subscribált, s közülük 13 Marburgban jelentette meg disputáját, illetve más műveiket. A folyamat szervezésében Szenci Molnár Albert volt a meghatározó személy, akinek 1607-től megszülető műveit is éveken át Marburg szellemi környezete határozta meg. Az itt keletkezett művek összessége a Szenci Molnár-életmű meghatározó része.

Szenci Molnár és a marburgi peregrináció kapcsolatát illusztrálандó Imre Mihály egy 1620-ban Muraközi Dus Mártonnak adományozott kolligátumot említ, amelynek első darabja Szenci Molnár *Grammaticája*, a továbbiak között pedig olyan műveket találunk, mint pl. a prágai templomok „megtisztításának” szorgalmazójaként ismert Abraham Scultetus *Delitiae Evangelicae pragenses* című munkája, amelyben „erőteljes szerepet kap az ikonoklaszta szenvedély, a képek és szobrok kíméletlen elutasítása”; a brémai iskola markáns kálvinista álláspontot képviselő, a lutheránusokkal polemizáló rektora, Ludovicus Crotius *Homo Calvinianus...* című munkája. A kolligátum láthatóan tudatosan megszerkesztett gyűjtemény, Szenci *Grammaticája* mellett a *zweite Reformation* heidelbergi és a *Verbesserungswerk* haszen-kasseli nyomtatványainak jellemző darabjait tartalmazza.

Imre Mihály a marburgi magyar peregrinusokról további információkat is közlétesz, egyebek közt a debreceni és a sárospataki csoport fennmaradt könyvei alapján. A pataki gyűjteményben őrzött, Lévai Suba Tamás által egybekötött, 49 disputációt tartalmazó kolligátumból megtudjuk: marburgi keletkezésűek Lévai Suba Tamás, Muraközi Dus Márton, Pataki Füsüs János, Nádudvari Szabó Gergely, Tornai Pásztor Ferenc, Szilvási K. Márton disputációi. Az adatokból fontos információ származik: a disputációk szerzői tudatosan szemlélték a körülöttük zajló egykorú szellemi mozgalmakat és eseményeket, egyebek között a reformáció 1617-es centenáriumával kapcsolatos megemlékezéseket. Erre utal az a gyűjtemény is, amelyet Szikszai D. István szerkesztett a Heidelbergben működő pfalzi tudósok centenáriumi tárgyú műveiből. A gyűjteményben D. Pareus, H. Alting, S. Stenius, A. Scultetus opuszai között ott találjuk Szenci Molnár két munkáját is (*Concio Evangelica*, *Idea Christianorum*). A szerkesztő úgy ítélte: a szóban forgó Szenci Molnár-művek szorosan illeszkednek a német kontextusba.

Imre Mihály további hasonló kolligátumok „madártávlatú bemutatásával” zárja dolgozatát.

Johann Sturm születésének évfordulóját (2007) konferenciák, kiállítások, monográfiák, tanulmánykötetek és forráskiadványok sorával ünnepelte a szak kutatás, ami a jeles strassburgi tudós munkássága és Szenci Molnár életműve közötti kapcsolatok vizsgálatára is ösztönzőleg hatott. Imre Mihály *Strassburgi*

Sturm-hatások és minták Szenci Molnár Albert műveiben című dolgozatában utal erre, megjegyezve, hogy a recepció viszonyt korábban maga is kutatta, ám „a Sturm-életmű folyamatos tanulmányozása újabb és újabb bővítéseket, finomításokat kíván”. A Sturm-művek szövegszerű idézettségét nyomon követve Szenci Molnár munkáiban a recepció bizonyosaképpen nem kevés példát sorakoztat fel. Paradigmaértékű az az idézet, amely a *Nova Grammaticae Ungaricae* ajánlásában található, s amely Nagy Károly kiemelkedő kultúra- és iskolateremtő intézkedéseiről szól, illetve e folyamatban közreműködő tudósok mozgósításáról. A Nagy Károly-kultusz Szenci egész életművét átszövi – emlékeztet szerzőnk –, s magyar párhuzamként benne Mátyás király, olykor Bethlen Gábor kap fontos szerepet. További Nagy Károly-mintákat felsorakoztatva Szenci rendre a nagy uralkodóban keresi a magyar história királyai és saját jelenkora fejedelmi párhuzamait. Érzékelhető szándéka ezzel „a németországi fejedelmi tükrök és uralkodói ideálok látásmódját, értékelméletét” a magyar uralkodókra vetíteni.

A további Sturm-recepció példáit Sturm *Scholae Lavinganae* című kiadványának és Szenci Molnár naplójának egybevetése kínálja. Imre Mihály további becses adalékokat hoz felszínre a Szenci Molnár életmű Sturm-recepcióját illetően itt is. A dillingeni katolikus egyetem alapításának mintegy ellentételezőképpen megnyitott lavingeni gimnázium az eredeti szándék szerint a jog- és orvostudományi, valamint teológiai *Gymnasium academicum*ként működött. A Sturm-kiadvány *De exercitationibus quotidianis* című terjedelmes fejezetet tüzetesen szemügyre véve Imre Mihály arra a következtetésre jut, hogy az egybevetéssel a Szenci által előtérbe helyezett naplóműfaj értelmezéséhez juthat közelebb a szak kutatás. Az említett fejezet szerint az iskolai képzésnek, nevelésnek tíz fontos területe van, ezek között kiemelkedő a zsoltáréneklés, a prédikálás, a rendszeres írásos gyakorlás, a szónoklás, a vitatkozás, a megbeszélés, a bemutatás (azaz bizonyítás), az iskoladrámák és a játék. A tanulmánybeli konklúzió: ezek mindegyike Szenci későbbi kulturális programjához, értékrendjéhez kapcsolódik, s példaadó jellegük-jelentőségük is felismerhető.

Sajátos üzenete van a Szenci Molnár *Psalterium*ának paratextusaival foglalkozó: *A kulturális és önreprezentáció feszültségei – Filiczki János verses ajánlásai Szenci Molnár Albert zsoltáros könyvéhez* című kötetbeli dolgozatnak. Az önreprezentációt szolgálni hivatott ajánló versek méltatása, megírásuk körülményeinek rajza mellett irodalmunk – és nyelvünk – európai befogadásának máig időszerű problémájára irányítja a figyelmet. A latin nyelvű publikációi okán elismertségnek örvendő Szenci a hugenotta zsoltárok magyar tolmácsolásával nem tudott kivívni az előző opuszokéhoz mérhető befogadóképességet. Imre Mihály szerint „...*Psalterium Ungaricum*... – nemzeti nyelvű lévén – kulturális, konfesszionális, poétikai, liturgikus értékei csupán szimbolikus szinten érzékelhetőek a német kulturális nyilvánosság számára” (238). Jellemző példája e ténynek, hogy az ajánló vers megírására felkért Johann Piscator udvariasan elhárította az általa egyébként nagyra becsült Szenci Molnár kérésének teljesítését, s a végül az ajánláshoz nevét és korábbi textusát adó Georg Rem is – utólag – a *Psalterium*

nyelvi hozzáférhetetlenségéről beszél („*Psalterium tuum, quod aequae ac Aethiopicum intelligo, vel propter te expeto habere, si quid tamen inquirere placet, possum beneficio lexicum*”), az etióp nyelvvel vonva párhuzamba a *lingua hungaricát*. Rem eredeti szövege Andreas Spethe 1596-os latin nyelvű translációja előtt jelent meg, s Szenci Molnár maga dolgozta át – Rem beleegyezésével.

A címben szereplő Filiczki-ajánlások szerzője a magyar neolatin költészetben nem ismeretlen, latin nyelvű ajánlása, nyelvisége okán, alkalmas lett volna a német irodalmi-kulturális-egyházi közvélemény előtt reprezentálni a *Psalterium* értékeit, a vers szövegének „színtelen, iskolás teljesítménye s talán terjedelmes volta miatt is Szenci mellőzi, s megelégszik Filiczki magyar nyelvű, ám erőtlen Rem-átköltésével”.

A *Psalterium* ajánlásainak ez a „kálváriája” bizonyára csalódást is jelentett Szenci számára, hiszen – írja Imre Mihály – talán ő volt „...az első jelentős magyar költő, aki szemlélhette Janus Pannonius (és általában a magyar neolatin költészet) zavartalan és folyamatos nyugat-európai recepcióját [...], ugyanakkor [...] megismerte saját anyanyelvű zsoltárain keresztül a magyar nyelvű költészet (általában a magyar nyelvűség) idegenségtapasztalatát Németországban” (239).

Laikus olvasó számára meglepő lehet a *protestáns Szent Erzsébet-kultusz* szin-tagma, ám az történelmi valóság. Születésének, prosperálásának, majd módosulásainak alakulástörténetébe segít betekinteni Imre Mihály könyvének *A korai protestáns Erzsébet-recepció jellemzői, határai Szenci Molnár Albert műveiben* című tanulmánya. Nemzedékeken át épülő, kisebb-nagyobb metamorfózisokkal vegyes, lényegében tudatosan formált koncepcióról van szó, amely a magyar befogadó számára fokozott jelentőségű – magyar szentről lévén szó, akinek magyar identitását mindvégig jelenvalónak látjuk az interpretáció nyomán. A jelenséget ezúttal persze – szükségszerűen – Szenci Molnár Szent Erzsébet-képének tükrében ismerjük meg, s a zsoltárfordító német kapcsolatai okán az ún. hesseni és a wittenbergi vonal mentén.

Köztudott: a reformációt megelőzően Szent Erzsébet volt Hessen egyik legjelentősebb szellemi-szagrális alakja, a kapcsolódó zarándoklatot a Santiago de Compostelába irányulóhoz szokás hasonlítani. A zarándokokat a marburgi Elisabeth-Kircheben díszes koporsóban őrzött Erzsébet-ereklye vonzotta a középkor századaiban. 1539. május 18-án Nagylelkű Fülöp hesseni tartománygróf rendelkezése nyomán titkos helyre vitték az ereklyét (Erzsébet csontjait). A ceremónia prédikátora, Adam Krafft szentbeszédében a szentek és azok relikviáinak kultuszát utasította el „reformátori alapon”, ami része volt az Erzsébet-kultusz „historizálásának”, s amely hosszabb időn át szerzők sorának munkáiban formálódott. A tanulmány vonalvezetését alapul véve itt Luthert és Melanchthont célszerű meghatározó kezdőpontként s Heltai Gáspárt s a későbbi Szenci Molnárt záró momentumként említeni. Luther Erzsébetet a reformáció előtti korszak igazi evangéliumi hitű személyiségként aposztrofálta, a „hamis pápistaság” ellenpéldájaként. Melanchthon verset írt a magyar szentről, s benne „a thüringiai kegyesség” évszázadokra érvényes példáját látta. Az 1530-as évek protestáns

Erzsébet-recepcióját szemlélve mind markánsabb lesz a hagiografikus jelenség nélküli Erzsébet-kép, s előtérbe kerül karitatív tevékenysége, amit a Haina egykori kolostortemplomában található *Philippstein* néven ismert, 1542-ből való relief példáz, rajta Erzsébet leprás betegek között látható, egyiküknek ételt és vizet ad. „Hús-vér alak, Landesmutter, protestáns ideáltípus, egyben fejedelem-asszony is” – írja Imre Mihály.

Fülöp fejedelem támogatásával Hessenben népes történetírói iskola működik, amelynek kiválóságai (Wigand Lauze, Wilhelm Dillich, Hermann Fabronius, Johann Balthasar Happel, Kaspar Goldthurm, Mattheus Dresser) munkálkodnak a protestáns Erzsébet-kultusz megteremtésén. Van közzöttük főhivatalnok, prédikátor, teológus, mindannyian prédikációban, krónikában, Kichen Kalender néven számon tartott munkákban méltatják Erzsébet történelmi személy voltát, az igazi hit képviselőjét, spiritualitását, önfeláldozó szegénygondozó tevékenységét hangsúlyozva. Johann Balthasar Happel munkája szerint erőteljes protestáns mintakép, a pápaság korának sötétségében az igaz hit letéteményese. Azon szentéletű asszonyok közül való, akiket tisztelni kell, mert az Úr általuk építi egyházát, s mintaképei az erényeknek.

Szenci Molnár jól ismerhette a német protestáns kultuszt, kivált a hesseni Erzsébet-recepció fejleményeit, hisz évekig Marburg volt otthona, s kiválóak kapcsolatai Móric tartománygróffal. Mindennek egyik vetülete a *Hanau Biblia* 1608-as ajánlásának részlete: „...tündöklíc és örökké fénlendic jo emlekezeti az Istenes Ersebet kiralné asszonnac, az hatalmas Magyarországi Masod Andras kiraly Leányánac, melly az Hassiai és Thuringiai Ludovicus Langravinusnak adatott volt hazastarsul”. Az ajánlás további része a „Marpurgumban, az hohstati nagy templomban” található „fenlő kiralyi koporsót” említi, „mellyet azon kiralyne asszony fundalt eletében”. Egy naplóbejegyzésben (1608) azt írja: a házajabéliekkel „harmadjára tekintette [...] meg Szent Erzsébet síremlékét”. 1610-ben *Grammaticáját* Móricnak ajánlva „Boldog Erzsébetet” Móric „anyai nemzetsége díszje és ékességeként” aposztrofálja. Későbbi éveiben ez az Erzsébet-kép gyökeresen módosul, aminek oka – véli Imre Mihály – Justus Lipsiusnak a hesseni protestáns Erzsébet-kultuszt bíráló álláspontja lehetett. A változás egyik markáns jele az *Institutio*-fordítás paratextusában jelenik meg, ahol is a magyarság honfoglalás utáni állapotát már ekképpen jellemzi: „az akkori bódog Anyának, Szent István királynak, Szűz Szent Imre királynak, Szent Lászlónak, *Szent Erzsébetnek*, Szent Benedek apátúrnak, kozmás Demjénnek és egyéb megholt szenteknek [...] tiszteletre, hogy nem az Jézus Krisztussal hit által való egyesülésre és az idvösségnek az egy igaz útára tanították volna.”

A változás feltételezhető magyarázata vélhetően Pázmány *Kalauza* 1623-as kiadásával is kapcsolatba hozható. A címlapon ugyanis „ott szerepelt a hagiográfus arcképcsarnokban *Szent Erzsébet is*”, így „protestáns vállalhatósága egyre bonyolultabbá, lehetetlenebbé vált”. A magyar szentek és Szűz Mária (Magyarország patrónája) együttes ábrázolása már a Regnum Marianum eszmeiségét jelentette. Érthető, hogy ennek az eszmeiségnek a követői elutasítják Szenci

Molnár Erzsébet-recepcióját, amire példaként Káldi György *Oktató Intés* című művét említi Imre Mihály. Káldi alighanem ismerte a hesseni Erzsébet-recepciót, még inkább „Móric Albert *Dedikálását*”, amelyben „a’ Hassiai Landgravius dichéretiben fárad”, s a „Landgravius eleit”: „Nagy Károly Chászárt és Sz. Erzsébetet” protestánsokként tiszteli, holott „bizonnyal tudjuk, hogy nem Kálvinisták voltak, hanem a’ Romai közönséges hitben valo igaz Keresztyének...” Az elkövetkezőkben el is apad Szent Erzsébet protestáns recepciója. Egy 1647-es halotti levélben Heltai Gáspár krónikájának álláspontját elfogadva felbukkan, ám láthatóan a wittenbergi és nem a hesseni eredetű Szent Erzsébet-kultuszt követve.

Míg a kötet *Szenci Molnár nyomában* címet viselő harmadik fejezetének négy utolsó tanulmánya elsősorban a zsoltafordító Szenci életművének néhány kérdéskörét tárgyalja, addig végezetül a polemikus jellegű, a Mária-kultuszt taglaló *Appendix de Idolo Lauretano* című Szenci Molnár opuszt elemzi ikonográfiai, textuális és himnológiai aspektusból. Szenci zsoltafordítási oeuvre-jének recepciója voltaképpen már a XVII. század elején elkezdődik: Imre Mihály közlése szerint Ujfalvi Imre már 1607 és 1610 között összeállított egy válogatást latin és magyar zsoltaárszövegekből – iskolai célokra. A latin szövegeket a német Andreas Spethetől vette át, a magyar textusok Szenci Molnár szövegei. 1632-ben készült a lőcsei *Szép imádságos könyvecske*, amelyben „egynehány rövid és igen szép psalmusok adattak közibe a Molnár Albert Versiojabul az hüveknek nagyobb épületekre”. Ugyancsak 1632-ben a Kolozsvárott megjelentetett *Isteni dicséretetek, imádságos és vigasztaló énekek* című unitárius énekeskönyvben olvashatni az *Ó felséges Úr* kezdetű 8. zsoltaárt. Annak is vannak jelei, hogy Szenci zsoltaároskönyvének készültek hazai kéziratos másolatai. Már Ujfalvi közléseiben pontatlanságok jelentek meg, a kéziratos változatokban pedig mind nagyobb a valószínűsége az akaratlan szövegrontásnak. Imre Mihály úgy véli: a Szenci Molnár-zsoltaárok XVII. századi recepciójának egyik legfőbb csatornáját a nyomtatott variánsok alkották. Mivel ennek a recepció folyamatnak a teljes áttekintése mindeddig nem történt meg, fontosságára a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában őrzött *Balog-kancionálé* példájával kívánja felhívni a kutatók figyelmét. Az 1653-ból származó gyűjtemény Szenci zsoltaároskönyvének másolata. A töredékben fennmaradt kézirat a 48. zsoltaárig terjed, a többi rész elveszett vagy talán lappang. Kiválóan olvasható, kottát tartalmazó másolat, amit gondos, „már-már kalligrafikus íráskép jellemez”. A másoló a versszakokat tipográfiailag elkülöníti, a strófákat számozza. Mintája bizonyosan a *Psalterium Ungaricum* valamelyik külföldi kiadása volt.

Aligha vitatható Imre Mihály *A kötet szerkesztő és Rímay-filológus Szenci Molnár Albert* című dolgozatának ama megállapítása, mely szerint amit a német nyelvterületen szerzők, fordítók, tudós biblikusok részművekben, tanulmányok sokaságában végeztek el, azt a szintézist Szenci Molnár egymaga hozta létre. Az egyik korszakos tudós teljesítmény a *Psalterium Ungaricum*, a másik az *Oppenheimi Biblia*. Az utóbbiról ezt írja: „Az *Oppenheimi Biblia* [...] egyaránt szolgált kézikönyvvül a templomi szertartások, a prédikálás és a hitoktatás számára, olvas-

mányul és tankönyvül az egyén számára” (305). Köztudomású, de nem árt hangsúlyozni: zsoldárköltőként ugyancsak korszakos munkát végzett, a *Psalterium Ungaricum* „paradigmatikus alapját képezi annak a zsoldárköltészetben alapuló költői kánonnak, amely csak valamikor a XVIII. század végén, a XIX. század fordulóján gyengül meg” (uo.). A tanulmány a zsoldárhagyományon túl az *Oppenheimeri Biblia* költészettörténeti szempontból is fontos toldalakára irányítja figyelmünket. Versantológiáról van szó, amely korántsem valamiféle függeléke a *Psalterium*nak, Imre Mihály szavaival „egy nagyobb egységbe integrált alkotóelem a Biblia mellett”, amellyel Szenci valójában a magyar protestáns énekeskönyv normáját alkotta meg. A kiadásban a 150 zsoldár után következő egységnek önálló címe van: „Következnek egynehány psalmusoc es lelki enekoc az közönséges enekoc könyvekből kiválogattatoc es ide helyheztetetec.” Az idehelyheztetett énekek között ott vannak Balassi Bálint, Rimay János, Pécseli Király Imre, Újfalvi Katona Imre költeményei is. Balassi *Bocásd meg Úr Isten ifjúságomnac vétkét* című versének vélhetően ez az első teljes, nyomtatott kiadása, hogy aztán gyülekezeti énekként máig jelen legyen a református *Énekeskönyv* lapjain (220. dicséret). Filológiai vizsgálódásról lévén szó, érthetően kap tág teret az interpretációban az antológiába felvett, *Az jó hitű ember feléd ez világon* című Rimay-verse. A költemény interpretációtörténetének (Eckhardt Sándortól Klaniczay Tiboron át Ács Pálig) áttekintése után a szöveg három, 1612-ig megjelent variánsát (Újfalvi nyomtatott szövege, a Decsi-kódex kézírata s az oppenheimeri edíció) vizsgálja Imre Mihály komparatív szempontból. Számba véve és konstruktív módon értelmezve, olykor polemizálva taglalja Szigeti Csaba (*Magyar versszak*, 2005) és Szilasi László (*A sas és az apró madarak. Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, 2008) munkáinak vonatkozó részleteit, s egyfelől arra a következtetésre jut, hogy Szenci „lényegében magasabb szinten és tudatosan érvényesítette azokat a szempontokat, amelyek a hazai kiadói gyakorlatban sokszor sérültek”, másfelől úgy véli: „végre be kellene látni, hogy a korszak egyik legjelentősebb kulturális szereplőjének életművét nem kell azért zavartan emlegetni, mert abban meghatározó szerepet játszanak saját korának konfesszionális és liturgikus folyamatai, jelenségei”, ami „nem valami kárhozatos marginalizálódás lelepleződő bizonyítéka a »szűkülő szellemi terepen«, hanem a korszakban – Nyugat-Európában és Magyarországon is – domináns tendenciák érvényesülése.”

A német protestáns zsoldárköltészet történetében – és vonatkozó szakirodalmában – tájékozott olvasó tisztában van a Lobwasser-átköltések irodalom-, liturgiátörténeti és konfesszionális jelentőségével. Szaktudományunk hazai művelői Császár Elemér és Gáldi László kutatásai nyomán rendelkeznek információkkal a Szenci-Lobwasser „szövegkapcsolatok” kérdésköréről. Újabb ismeretekkel szolgál Szigeti Csaba *Magyar versszak* című munkája, aki a Szenci- és Lobwasser-textusok ritmikai kapcsolatairól tárt fel megszívlelendő információkat. Imre Mihály úgy véli: a diszciplína ma már nem térhet ki „a felszaporodott német kutatási eredmények felhasználása, tudomásul vétele elől”. Tanulmányá-

val (*A zsolnárköltészet változatai Ambrosius Lobwasser műveiben*) ezt a munkát indítja el, széles körű képet rajzolva a németországi Lobwasser-filológia legújabb eredményeinek számbavételével. A magyar kutatás „kálvinista” Lobwasser-hagyománya ezek tükrében korrekcióra szorul, mivel a német kutatók közül ma többen is „kryptokálvinistischer Lobwasser-Psalter”-ként minősítik a német költő zsolnárfordításait. A *Der Psalter des königlichen Propheten Davids* abban a környezetben készült, amelyben a „zweite Reformation” jegyében fokozott érdeklődés övezte a hugenotta zsolnárokat. Bizonyos versengés volt, amelyet Lobwasser kerülni kívánt, ám műve mégis részese lett ennek. A nevezett időszakban ui. a német reformáció keretében páratlanul gazdag zsolnárköltészet jött létre. Lobwasser a német kutatási eredmények szerint a XVI. század második felének legnagyobb hatású alakja: „benne összefonódik a népszerű polgári és a humanista tudós rendi kultúra, [...] Camerarius, Melanchthon, Crato, Meibom és Meyfahrt és Calixtus sorában lehet említeni” (325). Fordítása népszerűségét jelzi, hogy 1574-ben Heidelbergben tudomása nélkül adták ki annak „egyszólamú változatát”, s a XVI. században a munkának negyven kiadása jelent meg. Az egyszólamúságot követő változatok révén a kálvinista istentiszteleten használt énekeskönyv lett. A „zweite Reformation” folyamatában a zsolnároskönyv felhasználási köre kiterjedt Brandenburgra, Brémára, Berlinre, s megjelenik lutheránus területen is, ahol „a filippizmus szerepe jelentős maradt”. Úgy tűnik azonban: a lutheránusok nem tekintették konfesszionálisan meghatározottnak. Karakterét leírva arról is olvasunk Imre Mihálynál, hogy a Lobwasser-zsolnárfordítások előtt közölt proposíciók részben kálvini, nagyobb részben lutheri elveket tartalmaznak. Lobwasser zsolnárai egyébként 130 éven át éltek, s csak a XVIII. században kezdték átdolgozni azokat – jóllehet még Goethe is kiemelte jelentőségüket.

A Lobwasser-életmű interpretálását Imre Mihály a *Bewerte Hymni patrum und anderen gottseliger Mennern...* (Az atyák és más istenfélő férfiak bevett himnuszai...) című opuszra és a Biblia lobwasseri verses átdolgozásra is kiterjeszti. Az előbbi, három részre tagolódó mű szövegeit alkotója iskolai és otthoni használatra szánta, felhasználva Ambrosius, Prudentius, Hilarius, Vanantius Fortunatus szövegeit, illetve későbbi szerzők (Aquinoi Tamás, Lactantius, Hrabanus Maurus) s a reformáció neolatin költőinek (Melanchthon, Joachim Camerarius, Georgius Fabricius) műveivel kiegészítve. A szövegekhez társuló dallamok egyértelműen a lutheri *Kirchengesang* köréből valók, a genfi források átvételére csak elvételre akad példa. Imre Mihály Lars Kessnert követő vélelme szerint e gyűjtemény közreadására a zsolnárfordítások körül (1578–1979) gerjedő feszültség ösztönözhetette, miután érezte, hogy „zsolnárkiadása egyre erőteljesebben bekerül egy polarizálódó, feszültségterhes konfesszionális térbe”, amely küzdelemben való részvételre nem kívánt vállalkozni.

Noha a Biblia verses átírása a zsolnárok átköltését is magában foglalja, Imre Mihály okkal emlékeztet arra, hogy míg zsolnároskönyvében Lobwasser a zsolnárok krisztológiai utalásait a főszövegben nem, inkább a proposíciókban közli,

addig a Biblia átköltésében „minden egyes zsoltár után imádság áll [...], amelyek [...] szinte kivétel nélkül [...] tartalmaznak krisztológiai utalást”. Szenci Molnár Lobwasser hugenotta zsoltárainak legnagyobb hatású magyar közvetítője. Úgy tűnik viszont, hogy a zsoltároskönyvön kívüli Lobwasser-művek nem kerültek látókörébe.

Nem kisebb jelentőségű Imre Mihály kötete Szenci Molnár-blokkjának utolsó tanulmánya: *Szenci Molnár Albert de Idolo Lauretano című művének polemikus jelenléte ikonográfiai, textuális és himnológiai értelmezésben*. A Szenci-mű 1618-ban jelent meg, abban az időben, amikor – miként a korábbi tanulmányokban olvashattuk – a reformáció évszázados jubileuma alkalmából német földön a lutheri és kálvini irányzat közötti polémiák zajlottak, s a jezsuiták és a reformáció képviselői között a *Johanna Papissa* téma körüli viták. Az utóbbi téma nem előzmény nélküli – mutat rá Imre Mihály –, már az 1580-as évek végén megjelent több német nyelvű kiadvány, amelynek egyikében felbukkan Janus Pannonius ismert epigrammája is páros rímű német fordításban. Közismert: magyar művek is foglalkoztak a nő pápa témájával – Szegedi Kis István *Speculum pontificum romanorum* című munkájáról s egy református szerző, Pathai István magyar nyelvű opuszáról van szó, amely utóbbi az „Aszszon Pápa” „Szép historia”-ját mondja el a kor leplezetlen nyelvhasználatával. A témával foglalkozó, Imre Mihály által számba vett művek midegyike megegyezik Szenci *Dictionariuma* 1621-es kiadása paratextusainak a látásmódjával, ami a pápára és a pápaságra vonatkozó bíráló adatokat illeti. Imre Mihály az *Appendix* tüzetesebb vizsgálatát ikonográfiai szempontból Viskolcz Noémi véleménye okán vélte szükségesnek, mely szerint Szencinél „a hanauai, oppenheimi művekben nem található képek, és a művek címlapjait sem díszítik metszetek”, holott az ott működő nyomdák egyéb kiadványai bővelkednek ezekben. Szenci 1616-os oppenheimi kiadású *Idea Christianorum* című műve egy kolligátumban maradt fenn, amelyben a *Johanna Papissa* téma is jelen van, s a *Turcopapismo*-felfogást tükröző iratok társaságában. A kolligátum fametszetet is tartalmaz, amely hasonló a Schedel-világkrónikában található, a Joannes septimus feliratú metszethez, s amely egy gyermeket tartó női alakot ábrázol. Az *Appendix de Idolo Lauretano* címlapján Szenci 1616-os kötetének metszete látható. Első pillantásra Máriát ábrázolja a gyermek Jézussal, ami azonban csak látszat, hiszen a Mária-kultuszt elutasító polemikus mű címlapjára aligha kerülhet az elutasítással ellentétes szellemiségű kép. A kép feletti és alatti Máté-, illetve János-idézet egyértelmű utalás „a hamis prófétákra és álkrisztusokra”. A János-idézet értelme szerint Szenci jelenkorát „bűnös Babilon” veszi körül, „amelynek hazug látszatait és bűneit” el kell utasítani. A két bibliai idézet – mondja Imre Mihály konklúzióképpen – „olyan határozott textuális utalás, amely az ikonográfiai jelentésképzésben meghatározó szerepet játszik, hazug látszatjelentésűvé válik a metszet ikonográfiai tartalma: ez nem lehet az istenanya gyermekével, csak megtévesztő látszata. A metszet címlapra helyezése könyörtelen utalás a fattyút szülő, anyaságát is hazugul felhasználó álpápára, ez már nem lehet más, csak megtévesztő loretoi bálvány” (361).

A tanulmánykötet záró ciklusa Hódmezővásárhely jeles poétája és prédikátora: Szőnyi Benjámín életművének kétirányú interpretációja. Egyfelől „a termékeny Magyarország” toposz megjelenését vizsgálja Szőnyi neolatin költészetében (*A termékeny Magyarország toposza Szőnyi Benjámín latin nyelvű versében*), másfelől öregkori művét, az *Istennek Trombitáját* méltatja (*Küzdelem a fiziko-teologizmus örökességével – Szőnyi Benjámín elfeledett öregkori műve Istennek Trombitája... 1790–91*). A termékeny Magyarország toposz útja a középkor, a reneszánsz és a barokk után a XVIII. században új arculatot kap. Példáit Szőrényi László kutatásai hozták felszínre. A példák a XVIII. század olyan katolikus szerzők művei, mint Schendl Frigyes *Sedes Deorum, seu Hungaria omnium copia affluens* (1720) vagy Schez Péter *Metamorphosis Hungariae* (1716) című alkotása. Az előbbi „mitológiai közegben mutatja be Pannónia természeti gazdagságát”, az utóbbi „mitológiai időtlenségben játszódik, ahol fiktív őstörténeti képzetek keverednek antik mitikus fogalmakkal”. Míg a régi századokban a toposz – miként a kötet előző tanulmányaiban is olvashattuk – a *Propugnaculum Christianitatissal* alkotott szoros egységet, addig a XVIII. században ez utóbbinak a „szereptudata és azon nyugvó értékszerkezet[e] érvénytelenné válik”. Eltűnik a nemzeti lét veszélyeztetettségének tudata. Noha az eddig ismert példák szerint főleg katolikus szerzők műveiből valók, Szőnyi Benjámín *In Hungariae solum – A magyar föld* című költeménye a kortárs protestáns költészet felé tereli a figyelmet, és serkenti a kérdést: „Volt-e valamilyen speciális eltérés a szerzők felekezetiisége szerint?” Imre Mihály válasza: „Szőnyi versének látásmódja (önbizalom, magabiztosság és jólét, történelmi dimenzió hiánya, statikus jelen dekorációja a fertilitas, ahonnan már eltűnt a nemzeti lét veszélyeztetettségének tudata) némileg rokon a katolikus szerzők műveivel, annyiban azonban eltér azoktól, hogy egyszerű szerkezetű (retorikailag egy hypotiposis vagy narratio, descriptio, amplificatio, poétikailag – bár ezek ekkor még elkülöníthetetlenek – scriptura), zárt kompozíció. Mindenképpen újdonságnak számít, hogy a befejezésben feltűnik a certamen eleme, vagyis *Magyarország nemcsak természeti bőségével, de a tudomány erényeivel is sikerrel mérkőzhet más nemzetekkel*:

*Siquam natura, ars etiam tam fertilis esset,
Vinceret Hungaricum plurima Regna solum.* (392)

[Természet amit át, betetőzve szép tudománnyal:

Győzne magyar földünk, íme, a nemzeteken!]

(János István ford.)

Szőnyi magyar nyelvű költészete másféle arculatú. Noha a reformáció óta folyamatosan a magyar kultúra meghatározó tényezőjének értelmiségi típusa volt, a XVIII. század végének szellemi-ideológiai kontextusában lassan defenzívába jut. Művei a válságtudat kifejezői lesznek, kivált az *Istennek Trombitája*, amely válságtudatának „drámaian elmélyült dokumentuma”. Az okot Imre Mihály a hitvédelem és a felvilágosult kritizmus egyre fokozódó XVIII. század végi konfliktusában látja, ami Szőnyi számára tragikus élmény, amit belső gon-

dolati válság kísér. Ennek nyomai latin nyelvű verseiben jól kitapinthatók, magyar nyelvű költészetében „az elnyert bizonyosság látszatát sugallja”, önmagának is, olvasójának is lelki megnyugvást kíván. Az *Istennek Trombitája* textusaiban viszont már „a barokk irodalom meghatározó élménye: a négy végső dolog” dominál. Formailag is a barokk epika és a didaktikus poézis hagyományaihoz igazodik, jóllehet inspirálói között ott van Vergilius *Aeneis*ének alvilág leírása is. Imre Mihály a Szőnyi-cévre magyar nyelvű szegmensét méltatva egyetértően idézi Kecskés András megállapításait, melyek szerint Szőnyi lírája igényes „alkalmi költészet”, versei „figyelemre méltó esztétikai minőségű *eredeti ének-szövegek*...”, amelyek korábban inkább csak a szűkebb felekezeti használatban, ott is főként franciából vagy németből magyarra fordított szövegekben éltek”, de általuk – a formakészlet, a változatos szerkezetiség, rímszerkezet révén – „a magyar *nemzeti költészet* lett gazdagabb”.

Összességében – emlékeztet Imre Mihály – Szőnyi magyar nyelvű poézise „a 16. századdal kezdődő magyar zsoldárköltészet [...] univerzumában [...] terjedelmes epilógust” jelent. Méltatását okkal zárja e sorokkal: Szőnyi „munkássága többek között azt is bizonyítja, hogy a XVIII. század második felében-végén nincs olyan merev határ a világiasodó és egyházas kultúra között, mint azt korábbi vélekedések sulykolták, másfelől a szekularizációs folyamatok térnyerése önmagában, a más ideologikum jogán még nem jelent mindenképpen új értékprioritást” (432).

A tanulmánygyűjtemény egy új irodalomtörténeti szintézis kimunkálásakor aligha lesz megkerülhető.

